

Verrâklığa Dair Bibliyografik Bir Çalışma

A Bibliographic Study on Warraq

Sena Meysun TİMURTAŞ

*Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi,*

*Graduate Student, Van Yuzuncu Yil University Faculty of Theology, Department of Major Islamic
History and Arts*

Van / Turkey

meysunsena12@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8918-6101

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Eylül / September 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Kasım / November 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Timurtaş, Sena Meysun. “Verrâklığa Dair Bibliyografik Bir Çalışma”. *Van İlahiyat Dergisi*, 8/13(Aralık 2020): 175-192.

İntihal: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by turnitin. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/vanid> | mailto: vanyyuifd@yyu.edu.tr

Copyright © Published by Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Van Yuzuncu Yil University, Faculty of Theology, Van, 65080, Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

Özet

Peygamber efendimizin vefatından sonra tarih seyri içerisinde İslami ilimler Müslümanların çabalarıyla yavaş yavaş oluşmuştur. Bu oluşum sürecinde hiç şüphesiz belirli sınıfların büyük etkisi olmuştur. İlmi sohbetlerin icra edildiği ve kitapların yazıldığı imla meclisleri, kitap kopya eden-çoğaltan ve temize çeken verrâklar ve müstensihler İslam medeniyetine büyük katkıları olan sınıflardır. Araştırmada bahsi geçen sınıflara dair temel ve özet bilgiler sunulmuştur. Akabinde de sırasıyla verrâk ve verrâklara dair yapılan çalışmaları, yazım araç ve gereçlerine dair yazılan eserleri, hat ve hattatlığa dair çalışmalar ile kitap ve tedvine dair çalışmalar künyeleri ile verilerek bibliyografik bir çalışma oluşturulmuştur. Henüz üzerinde çalışma yapılmamış bu konu hakkında ilgililere kaynak sunmak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Verrâk, İmla, İstinsah, Hat.

A Bibliographic Study on Warraq

Abstract

Islamic sciences and arts have developed gradually and slowly with the great effort of Muslims throughout the course of the time after the decease of our beloved Prophet Mohammad (pbuh). In the process of this development and formation certain classes undoubtedly have made a significant contribution. Scholars who attended *imlaa Majlis* (dictation council) which scientific conversations were had, warraqs who were book copyists and booksellers and, scribals were the classes who contributed greatly to Islam civilization. In this study, we have presented core knowledge about the mentioned classes. Then we created a bibliographical work of studies on warraq artists and art of warraq, on writing and writing tools, on calligraphy and artists of calligraphy, on codification and its book by listing their bibliographical identity. We have aimed to provide a source to people who are concerned on this subject that has not been studied yet.

Key Words: Islamic History, Art of Warraq, İmla, Book Copying, Calligraphy.

Giriş

Bir medeniyeti oluşturan, onu ayakta tutan ve adından söz ettiren en önemli unsur hiç şüphesiz yazıdır. Bugün bizler sadece yazılı belgesi olan eski medeniyetlerden haberdarız, hiçbir yazılı belgesi bulunmayan medeniyetler ise tarihin karanlık sayfaları arasında kaybolmuştur. Din ve inançlar da böyledir. Asırlardır devam eden din ve inançlar da varlıklarını kitapları sayesinde sürdürmüşlerdir. Kur'an'ı Kerim'in "Yaratan Rabbinin adıyla oku" (Alak, 96/1) emriyle başlaması, indirilen vahyi kitapla isimlendirmesi (Bakara, 2/2) ve yazı yazma gereği olan kaleme (Kalem, 68/1) ve satırlı kitaba (Tûr, 52/2) yemin etmesi çok manidardır.

Arapça olarak ortaya çıkan ilk kitap Hz. Muhammed'e vahiy olarak indirilen Kur'an'ı Kerim'dir. Bundan sonra beşer ürünü olarak kitabın ortaya çıkması Hz. Muhammed'in hadislerine dair yazılan kitaplardır. Resmi manada hadis yazımı Emeviler döneminde başlayıp Abbasiler döneminde gelişmiştir.¹ Müslümanların farklı medeniyetlerle temas neticesinde telif dediğimiz kitap yazma hareketi yine Abbasiler döneminde zirveye ulaşmıştır. Henüz İslamiyet'in gelişinin üzerinden bir asır geçmeden neredeyse tüm akli ve nakli ilimlere dair telif eserler yazılmıştır.² Kur'an'ı Kerim'den sonra yazılı bir metin olarak bize ulaşan ilk kitap İmam Malik bin Enes'in (ö. 796) hadis ve fıkha dair *el-Muvatta'* adlı eseri, İmam Muhammed bin İdris eş-Şâfi'î'nin (ö. 820) fıkıh usulüne dair *er-Risâle* isimli eseri, İmâm Muhammed bin Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 805) fıkha dair *el-Asl* adlı kitabı, Sîbeveyhî'nin (ö. 796) Arap dili gramerine dair *el-Kitâb*'ı, el-Halîl bin Ahmed el-Ferâhîdî'nin (ö. 786) *Kamûsu'l-ayn* adlı sözlüğü ve bir şiir koleksiyonu olan el-Mufaddal ed-Dabbî'nin (ö. 784) *el-Mufaddaliyât*'ı sayılabilir.

Ancak telif hareketinin işleyiş ve seyri de büyük önem arz etmektedir. Bu konuda telif hareketinin seyrine bakıldığında bunun ilk dönemlerde imla yoluyla gerçekleştiği görülecektir. Bu yolla ortaya çıkan telif eserlere *el-Emâlî* isminin verilmesi de bundan dolaydır. Emâlîler imla eden âlimin ismine izafe edilerek diğerlerinden ayrılır olmuştur.³ Emâlîlerin çokluğundan olacak ki Katib Çelebi (ö. 1657) meşhur *Keşfu'z-zunûn* isimli eserinde bu isme özel bir başlık açmıştır.⁴

¹ Muhammed 'Accâc el-Hatîb, *el-Vecîz fi 'ulûmi'l-hadîs ve ve nusûsîh*, (Dimaşk: Menşûrât Câmi'at Dimaşk, 1988), 158.

² Kitap tarihi hakkında bkz. Kemal Tuzcu, "İslam Dünyasında Kitap Kavramı ve Yazma Metodolojisinin Oluşması" *Nüşa*, 44, (2017): 1-16.

³ Yaşar Kandemir, "Emâlî" *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1995), XI, 70-72.

⁴ Mustafa bin Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, ts.), I, 161-166.

Aslında imla yoluyla kitap yazma geleneği Hicri IV. asra kadar devam etmiştir. Böylece âlimler tarafından verilen dersleri yazan müstemli diye bilinen bir sınıf ortaya çıkmıştır. Daha sonra Harun er-Reşîd (ö. 809) döneminde Bağdat'ta kâğıt fabrikası kurulduğunda kitap yapımı mesleğini icra eden verrâklar ve müstensihler sınıfı oluşmuştur.⁵ Bunun sonucu olarak da İslam dünyasının farklı yerlerinde büyük kütüphaneler kurulmuştur. Bu kütüphanelerin en meşhurları, Harun er-Reşîd tarafından kurulup el-Me'mûn (ö. 833) döneminde gelişen Beytu'l-Hikme ve Fatimî halifesi el-Kâ'im Biemrillah'ın (ö. 946) Kahire'de kurduğu Dâru'l-Hikmedir.⁶

Çalışmada verrâklığın tarihi seyrinin ele alındığı bir girişten sonra verrâk ve verrâklara dair çalışmalar, peşinden yazım araç-gereçlerine dair çalışmalar, ardından hat ve hattatlık sonra da kitap ve tedvîne dair çalışmalar tam künyeleriyle verilecektir.

1. İmla Meclisleri

Katib Çelebi imlayı şöyle açıklar: Bir âlim ders vermek için oturur, öğrencileri yanlarındaki defter ve kalemleriyle etrafında halka oluşturur âlim de Allah'ın kendisine öğrettiği bilgiyi konuşarak onlara aktarır ve onlar da yazarlar böylece söylenenler kitaba dönüşür. Katib Çelebi, bu şekilde meydana gelen kitaplara örnek olarak İbn Düreyd'in, (ö. 933) Sa'leb en-Nahvî'nin, (ö. 904) ez-Zaccâc'ın, (ö. 923) el-Enbârî'nin, (ö. 940) el-Kâlî'nin (ö. 967) emâlilerini ve Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî'nin (ö. 1057) tamamlanmamış yüz kitapçıktan oluşan emâlisini örnek verir.⁷

İlk başlarda imla geleneğinin hadis ilimleriyle sınırlı olduğu ancak daha sonra tüm din, dil ve edebi ilimleri de kapsayacak şekilde genişlediği belirtilir.⁸ İmla yerleri olarak evler, sokaklar, mahalleler, camiler ve kütüphaneler belirtilmektedir.⁹ Katılımcı sayısının çok olduğu hallerde âlimin söyledikleri gür sesli müstemliler tarafından diğerlerine aktarılırdı. Böylece kimi âlimlerin söylediklerini diğerlerine aktarmakla görevli bir veya daha fazla

⁵ Verrâklık hareketi için bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2. Baskı, 2013), 29-52; "Verrâk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: 3. Baskı, 2019), Ek: II. 646-652; Ribhî Mustafa E. 'Aliyyân, "Hereketu'l-verrâkîn fi'l-Hadâretî'l-'Arabîyyeti'l-İslâmiyye", *Mecelletu Mecmai'l-Luğati'l-'Arabîyye el-Urduni*, 41, (1991): 131-160.

⁶ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: 2003), XXVII, 11-32.

⁷ Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 162.

⁸ Hayrullah Saîd, *Mevsû'atu'l-virâka ve'l-verrakîn fi'l-Hadâretî'l-İslâmiyye*, (Beyrut: Muessesetu'l-İntişârî'l-'Arabî, 2011), I, 233.

⁹ Ebû Bekir Ahmed bin Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Maruf, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), III, 2-8

müstemlileri vardı.¹⁰ İmla yoluyla yazılan kimi eserlerin tamamlanması yıllarca sürebildiği de belirtilmektedir.¹¹

2. Verrâklık

Verrâk kelimesi isim cem olarak, ağaç ve kitap için kullanıldığında yapraklar demek olup tekili verakadır.¹² Bir sanat veya meslek olarak, kitap çoğaltmak, tashihini yapmak, ciltlemek ve diğer yazı ve devlet kurumlarındaki işlemleri yürütmek demek olup bu sanat metropol kentlere mahsustur.¹³ Bu mesleği icra edenlere verrâkûn/verrâklar denilmiştir.¹⁴

Verrâklığı meslek edinenlerin yanı sıra birçok hadisçi, tefsirci, dilci ve edebiyatçı da geçimlerini sağlamak için verrâklık yapmıştır.¹⁵ Aynı zamanda telifle uğraşan büyük âlimlerin kendilerine has verrâkları vardı. Bunlar adeta günümüzde yayıncılık yapan yayınevleri gibi âlimin kitaplarını çoğaltır, tashih eder, ciltler ve satışını sağlarlardı.¹⁶

Verrâklık ilk olarak kâğıt, kalem ve mürekkep gibi yazı araç gereçlerini satmakla başlamıştır ve ilk çoğaltılan kitap Mushaf olmuş onu hadis ve diğer ilimlere dair kitaplar takip etmiştir. Buna göre en eski verrâkın ücret karşılığında Mushaf yazan Usâme bin Luey bin Ğalib'in azatlısı Malik bin Dinar (ö. 748) olduğu belirtilmektedir.¹⁷

İslam kültür ve medeniyetinde oynadığı önemli role ve gördüğü büyük işleve rağmen verrâklığı ve verrâk dükkânlarında cereyan eden münazaraları, yapılan sohbetleri ve genel olarak olup bitenleri anlatan bir kitap veya yazılı bir metin bulunmamaktadır. Bu konuda yazıldığı belirtilen eserler maalesef bize ulaşmamıştır. Bunlar arasında şunları zikretmek mümkündür:

el-Câhız'ın (ö. 868) bu konuda biri verrâkların övgüsüne diğeri de zemmine dair olan iki eserinden bahsedilmektedir.¹⁸

¹⁰ Hudâ Farac Muhammed el-Kat'ânî, *el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'd-Devleti'l-'Abbâsiyye ve eseruhâ fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, (Beniğazî: Risâlet Macester, Câmiat Beniğazî, 2017), 67-68.

¹¹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 113-114.

¹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), X, 374; Ahmed bin 'Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1913), II, 476.

¹³ Abdurrahman bin Muhammed bin Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, (Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyye, ts.), 421; İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir, (İstanbul: Yeni şafak, 2004), II, 588.

¹⁴ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr., Abdullah el-Bârûdî (Beyrut: Muessesetu'l-Kutubi's-Sakafiyye, ts.), V, 584; Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabiyyu'l-mahtût ve 'ilmu'l-mahtûtât*, (Beyrut: ed-Dâru'l-Mısriyyeti'l-Lubnaniyye, ts), I, 147.

¹⁵ Bkz. Ali bin İbrahim en-Nemle, *el-Virâka ve eşheru a'lâmi'l-verrâkîn*, (Riyad: Mektebetu Fehd el-Vataniyye, 1995), 53-157.

¹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.), X, 113; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 322; Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslâm*, (Kahire: Muesset Hindâvî, 2012), 430.

¹⁷ Ebû Ali Ahmed bin Ömer İbn Ruste, *el-A'lâku'n-nefise*, (Leiden: Matbaat Barya, 1892), 216.

¹⁸ Ebu'l-Ferec Muhammed bin Ebî Ya'kûb İshak en-Nedîm el-Verrâk, *Kitâbu'l-Fehrest*, thk. Rıdâ Teceddud, (yy.: ts.), 211.

Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 934) bu konuda iki eserinden bahsedilmektedir. Biri verrâklık mesleğini övmeye dair olan *Risâle fî medhi'l-virâka*dır diğeri ise öğretmenleri ve verrâkları zemmeden Ebû Bekir bin el-Mustenîr'i insaflı olmaya davet eden bir risaledir.¹⁹

Abdurrahman bin Ahmed bin Misk es-Sahâvî'nin (ö. 1616) *Tanvîku'n-nitâka fî 'ilmi'l-virâka*.²⁰

Bu kitap ve risalelerin kaybolmasından ötürü araştırmacılar verrâklığa dair bilgileri tarih, edebiyat ve diğerkaynakların satır aralarında aramak zorunda kalmışlardır.

Ancak sevindirici husus şu ki, Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriya er-Râzî'nin (ö. 925) verrâklığa dair yazdığı *Zinetu'l-ketebe* isimli risalesinin el yazması Lutfullah Karî tarafından Mısır Kütüphanesinde bulunup tahkik edilerek yayınlanmıştır.²¹

Günümüze ulaşan şu eser de verrâklık mesleği hakkında çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir:

Muiz b. Bâdîs es-Sanhâcî (ö. 1062), *Umdetu'l-kuttâb ve uddetu zevi'l-elbâb fî sıfeti'l-hatt ve'l-aklâm ve'l-midâd*, thk. Necîb Mâyil-i Herevî – 'Îsâm Mekkiyye, Meşhed: Mecma'ü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1989.

Bunun dışında biraz geç dönemlere ait olsa da konuya dair bize ulaşan iki önemli eser bulunuyor. Onlar da şunlardır:

a. Bekr bin İbrahim el-İşbîlî'nin (ö. 1231) *Kitâbu't-teysîr fî sinâ'ati't-tesfîr*²².

b. İbn Ebî Hamîde'nin (ö. 1593) *Manzûmetu Tedbîru's-sefîr fî Sinâ'ati't-tesfîr*.²³

Çalışmamızın hedefi:

1- İslam medeniyetinde büyük katkısı olan ve uzun zaman bilimin yayılmasında en önemli unsur olan verrâklığa dair yazılan eserleri ve yapılan çalışmaları tespit etmek.

2- Bu alanda araştırma yapmak isteyenlere kaynak sunmak.

Bu bibliyografik araştırmada şu tür çalışmalara yer verilmiştir:

a- Konuya dair müstakil eserler.

b- Kitap bölümleri

c- Akademik dergilerde yayınlanan makaleler.

d- Süreli diğerkayınlarda yayınlanan makaleler.

¹⁹ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 199.

²⁰ Katib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 503.

²¹ Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriya er-Râzî, "*Zinetu'l-ketebe*", thk. Lutfullah Kârî, *'Aleml-mahtûtât ve'n-nevâdir*, 16/2, (2011): 211-242.

²² Bekr bin İbrahim el-İşbîlî, "*Kitâbu't-teysîr fî sinâ'ati't-tesfîr*", thk. Abdullah Kenûn, *Sahîfetu ma'hadu'd-Dîrâsât el-İslâmiyye fî Madrid*, 7-8, (1960): 1-42.

²³ Ahmed bin Hamîde el-Muttarâfî, *Tedbîru's-sefîr fî Sinâ'ati't-tesfîr manzumesi*, thk. es-Saîd Benmûsa, (Ribat: Mektebetu'l-Elfiyyeti's-Sâlise, 2012).

Bu bibliyografik araştırmada yer verilen çalışmaların neredeyse tümü matbaanın 19. yüzyıl ile 20. yüzyılda İslam dünyasına girmesiyle birlikte yapılmışlardır. Zira daha öncesine ait dönemlerde az önce de belirtildiği gibi bu konuda müstakil çalışmalara pek rastlanılmamaktadır. Ayrıca çalışma Arapça hazırlanan eserlerle sınırlıdır.

Yer verilen tüm bu çalışmalara dair sayfa numaralarına kadar açıklayıcı bilgiler verilmeye dikkat edilmiştir. Ancak nadir de olsa hakkında detaylı bilgilere ulaşamayan çalışmaların sadece ismiyle yetinilmiştir.

Bu çalışma ile İslam tarihi alanında ciddi bir boşluğun doldurulduğu iddiası söz konusu değildir. Fakat İslam tarihi alanında Türkiye’de hemen hemen hiç çalışılmamış bir alanda ilk adım atılmıştır. Nitekim verrâklık, imla meclisleri, hattatlık ve yazım araç ve gereçlerine dair çalışmanın yapıldığına rastlanılmadı. Bu bibliyografik çalışma ile bahsi geçen alanlarda çalışma yapmak isteyen ilgililer için katkı sunulmuş olup çalışılması gereken alanların kaynakları verilmiştir. Sunulan bu çalışma makale, yüksek lisans veya doktora çalışmaları için referans olabilecek niteliğe sahiptir.

2.1. Verrâklık ve Verrâklar

‘Âbid Süleymân el-Meşvehî, “Ahlâkiyâtü mihneti’l-virâka fi’l-Hadareti’l-İslâmiyye”, *Mecelletu Câmi‘ati’l-Melik Su‘ûd*, 15/2, (2003): 417-478.

Abdulazîz bin Râşid es-Suneydî, “el-Verrâkûn ve eseruhum fi’l-hayâti’l-‘ilmiyye fi Mekke hilâle’l-Asri’l-Memlûki”, *‘Âlemu’l-Kutub*, 25/1-2, (2003): 3-56.

Abdulazîz bin Râşid es-Suneydî, *el-Virâka ve’l-verrâkûn fi’l-‘Ahdî’l-Memlûki bi Mekkete’l-Mukerreme ve eseruhum fi’l-hayâti’l-fikriyye*, (Tâif: Nâdî’t-Tâ’if el-Edebî, 2005).

Abdulkerîm Fâyizî, “el-Virâka fi’l-Endelüs ve devruhâ fi’l-hayâti’l-‘ilmiyye”, *Mecellet el-Ma‘ârif li’l-buhûs ve’d-dirâsât et-târîhiyye*, 6, (2015): 150-165.

Abdullah bin Abdulmu‘tî Makkât, *el-Verrâkûn ve eseruhum fi’l-hadîs*, (Ğazze: Risâlet macester, el-Câmi‘atu’l-İslâmiyye bi Ğazze İmâdet Dirâsât ‘Ulyâ, 2015).

Abdullatîf Muhammed Selmân, “el-Verak neşetuh vazîfetuh tatavvuru sinâ‘atih ‘abre’l-‘usûr”, *Mecelletu Câmi‘ati Dimaşk l’l-‘Ulûmi’l-Hendesiyye*, 2, (2006): 155-191.

Abdulvahhâb bin İbrâhîm Ebû Süleyman, *el-‘Ulemâ’ ve’l-udebâ’u’l-verrâkûn fi’l-Hicâz fi’l-karni’r-râbi‘a ‘aşere el-hicrî*, (Tâif: Nâdî’t-Tâ’if el-Edebî, 2002).

Ahmed Cemâl el-‘Umarî, “Havânîtu’l-verrâkîn ve kîmetuha’l-‘ilmiyye”, *el-Mecelletu’l-‘Arabiyye*, 2/6, (1978).

Ahmed İdrîs ‘Avde ve Abdullah Abdulmu‘tî Makkât, “Eseru’l-verrâkîn es-selbî fi’l-Hadîsi’n-Nebevî”, *Mecelletu’l-Hadîs*, 6/11, (2016): 93-119.

Alî bin İbrâhîm en-Nemle, *el-Virâka ve eşheru a'lâmi'l-verrâkîn dirâse fi'n-neşri'l-kadîm ve nakli'l-Ma'lûmât*, (Riyad: Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1995).

Ali bin İbrâhîm en-Nemle, *el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye dirâse ve resd li nâşirî turâsi'l-insâniyye, I-IV*, (Riyad: Dâretu'l-Melik Abdulazîz, 2018).

Ali Cam'ân eş-Şekîl, "Sinâ'atu'l-verak fi'l-hadarati'l-İslâmiyye", *Âfâku's-Sakafe ve't-Turâs*, 31, (2000): 118-124.

Ali el-Hatîb, *Turâsuna'l-mahtût mine't-telif ila'l-virâka*, (Kahire: Menşûrât Mecelleti'l-Ezher, 1404).

Bedrî Muhammed Fehd, "Devru'l-verrâkîn fi neşri'l-ma'rife", *ez-Zahâ'ir*, 9, (2002): 9-32.

Bedruddîn Şa'banî, "Tatavvuru senedâti'l-kitâbe ve devruhâ fi tarkiyeti'l-virâka", *Mecelletu'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, 14, (2013): 539-557.

Emîn Selâme, "el-Verak ve't-tibâ'a sinâ'a 'Arabiyye İslâmiyye ve tatvîr Avrubbî", *Mecelletu'l-Kuveyt*, 90, (1990): 104-107.

Enver Mahmûd Abdulvâhid, *Kıssatu'l-verak*, (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.).

Eşref 'Umer Vehbe Mukallid, "el-Verak târîhuh ve tatavvuruh", *Cybrarians Journal*, 44, (2016): 1-21.

Habîb ez-Zeyyât, "Suhufu'l-kitâbe ve sinâ'atu'l-verak fi'l-İslâm", *el-Maşrik*, 48, (1954).

Habîb Zeyyât, *el-Virâka ve sinâ'atu'l-kitâbe ve mu'cemu's-sufun*, (Beyrut: Dâru'l-Hamrâ', 1992).

Habîb Zeyyât, *el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'l-İslam*, (Beyrut: Menşûratu'l-Matbaati'l-Katûlîkiyye, 1947).

el-Hasan Mehdî er-Rahîm, "el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'ş-Şarki'l-İslâmî 'abre'l-'usûri'l-İslâmiyye", *Mecellet Dirâsât fi't-Târîh ve'l-Âsâr Kulliyetu'l-Âdâb Bağdat*, 5, (1407): 186-211.

Hayrullah Sa'îd, *Mevsû'atu'l-virâka ve'l-verrâkîn fi'l-Hadareti'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye, I-III*, (Beyrut: el-İntişâru'l-'Arabî, 2011).

Hayrullah Said, *Verrâkû Beğdad fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, (Riyad: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûs, 2000).

Hudâ Farac Muhammed el-Kat'ânî, *el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'd-Devleti'l-'Abbâsiyye ve eseruhâ fi'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, (Binğazî: Risâlet Macester, Câmiat Binğazî, 2017).

Huseyn Kemaluddîn Zekî, “Sınâ‘atu’l-verak neşetuhâ ve tatavvuruhâ”, *en-Nâşiru’l-‘Arabî*, 2, (1984): 72-75.

‘Isâm Ahmed ‘Îsevî, “el-Verak fî Mısır fî’l-karni’t-tâsi’a ‘aşere”, *el-İtticâhât el-hadîse fî’l-mektebât ve’l-ma’lûmat*, 5/10, (1998): 139-178.

‘Isâm Ahmed ‘Îsevî, *el-Verak fî Mısır fî’l-karni’t-tâsi’a ‘aşere ve ehemmiyyetuh fî’d-dirâsati’d-dıblumâsiyye, ve’l-bibliyografîyye*, (İskenderiye: Dâru’s-Sakafeti’l-İlmiyye, 2002).

‘Isâm Suleymân el-Mûsa, “el-Verak ve tatavvuru sınıâ‘atih fî’l-‘Asri’l-‘Abbâsî ke vesilet ittisâl fâ‘ile”, *Mecellet Câmi‘ati Dimaşk*, 27/3-4, (2011): 211-252.

Îlâ Sa‘âde, “Târîhu sınıâ‘ati’l-verak”, *Neşret Cem‘iyyeti’l-Mektebâti’l-Lubnâniyye*, 8/1, (2000): 4-7.

İsa Fettûh, “el-Virâka ve’l-verrâkûn ‘inde’l-‘Arab”, *Mecelletu’l-Yermûk*, 75, (2002): 20-22.

İsmail Güleç, “el-Verak ve Sınıâ‘atuh ‘inde’l-‘Usmâniyyîn”, Ta’rîb: Süheyl Saban, *Mecelltu’l-Melik Fehd el-Vataniyye*, 3/2, (1998): 138-157.

İyâd Hâlid et-Tabbâ‘, “el-Verak ve sınıâ‘atuh fî Medîneti Dimaşk”, <https://mail.naseemalsham.com/subjects/view/8093>

Kâzım Setr el-‘Allâk, “el-Verrâka fî Bağdat ve devruhum fî neşri’l-‘ilm”, *Mecelletu Dirâsât fî’t-Târîh ve’l-Âsâr*, 51, (2015): 1-27.

Kûrkîs ‘Avvâd, “el-Verak evi’l-kâğed: sınıâ‘atuh fî’l-‘usûri’l-İslâmiyye”, *Mecelletu’l-Mecmai‘i’l-‘ilmî el-‘Arabî bi Dimaşk*, 23/3, (1948): 409-438.

Lutfullah Kârî, *el-Virâka ve’l-verrâkûn fî’t-târîhi’l-İslâmî*, (Haleb: Dâru’r-Rifâ‘î, 1982).

Mahmûd Zeyûd, “Sınıâ‘atu’l-verak ve’l-virâka fî Bilâdi’ş-Şâm fî’l-‘Asri’l-Fâtımî”, *el-Muerrihu’l-Mısri*, 15, (1995).

Mehâ Sa‘îd Hamîd, “el-Verrâkûn fî’l-Mevsil hilâle’l-‘usûri’l-‘Abbâsiyye mine’l-karni’r-râbi‘ hatta nihâyeti’l-karni’s-sâbi‘i’l-hicrî”, *Dirâsât Mevsiliyye*, 46, (2017): 1-20.

Muhammed el-Menûnî, “Şevâhid min izdihâri’l-virâka fî Sebte el-İslâmiyye”, *Mecellet Kulliyeti’l-Âdâb bi Titvân*, 3/3, (1989).

Muhammed el-Menûnî, *Târîhu’l-virâkati’l-Mağribiyye*, (Riyad: Menşûrat Kulliyati’l-Âdâb ve’l-‘lûmi’l-İnsâniyye, 1991).

Muhammed el-Muhtâr Veled Ahmed, “Yahûdî yektubu’l-Kur’ân ve Mesîhî yensahu Tefsîre’t-Taberî ve muellefât bi hutût nisâiyye.. el-verrâkûn ve sınıâ‘atu’l-kitâb fî’l-Hadâreti’l-İslâmiyye”, <https://www.aljazeera.net/news/cultureandart/2019/3/24/> (Alıntı Tarihi: 20.04.2020).

Muhammed Tâhâ el-Hâcirî, “el-Verak ve'l-virâka fi'l-hadâratî'l-İslâmiyye”, *Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmî el-'Irakî*, 12, (1965): 116-138.

Na'îm Edîb Fadl, *Sinâ'atu'l-verak*, (Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 1984).

Nâcî Marûf, “el-Verrâku'l-Bağdâdî”, *Mecelletu Kulliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, 3, (1970).

Nâzım İbrahîm Kerîm el-'Abdelî, “el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'l-Endelüs 'ala 'asri mulûki't-Tavâif 422 - 484 / 1031 – 1091”, *Journal of Al-Frahedis Arts* 2/34, (2018): 77-113.

Rabûh Abdulkâdir, “el-Virâka fi'l-Endelüs ma beyne'l-karni 4-7/10-13 kırâ'e fi'l-medlûlât ve's-şevâhid”, *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İctimâ'iyye ve'l-İnsâniyye li Câmiat Budyaf*, 9, (2015): 187-212.

Ranya 'Adlî Nûruddîn Abdullatîf, *el-Virâka ve'l-verrâkûn ve mecâlisu'l-emâlî ve devruhâ fi'l-hayâti'l-'ilmiyye bi Ğirnâta*, 'Ammân: Dâru Emced, 2018).

Reved el-Hûrî, “el-Verak ve'l-verrâkûn”, *el-Vataniyye li'l-Ma'lûmât*, 29, (1997): 33-35.

Ribhî Mustafa 'Aliyyân, “Hareketu'l-verrâkîn fi'l-hadâratî'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye”, *Mecelletu Mecma'i'l-luğati'l-'Arabiyye el-Urdunî*, 41, (1991): 131-159.

Saîd Dâmin el-Cûmânî, “el-Virâka fi Dimaşk fi'l-'Asri'l-Vasît”, *Dirâsât 'Arabiyye fi'l-Mektebât ve 'ilmi'l-ma'lûmât Kitâb devrî muhakkem*, 15/3, (Kahire: Dâru Ğarîb, 2010): 141-154.

Salâh Ali 'Aşûr, *el-Verrâkûn ve'n-nassâhûn bi'l-'Irak ve'l-Maşrik fi'l-'Asreyn el-Buveyhî ve's-Selcûkî*, (Kahire: Menşûratu Cami'at el-Ezher, 1998).

Sâmiye Mis'ad, *el-Virâka ve'l-verrâkûn fi'l-Endelüs, min 'Asri'l-Hilâfe hatta nihâyeti 'Asri'l-Muvahhidîn*, (Kahire: Dâru 'Ayn li'd-Dirâsât, 2000).

Şaban Abdulazîz Halîfe, “Sinâ'atu'l-verak ve keyfe tatavvarat”, *el-Bilâd*, 9, (1977).

Şâkir Hâle, *el-Verrâk ve'l-verrâkûn fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, (Mısır: 'Ayn li'd-Dirâsât, 2004).

Usâme Nâsır en-Nakşebendî, “el-Verak ve sinâ'atuh fi't-târîhi'l-'Arabî”, *ez-Zahâ'ir*, 9, (2002): 33-36.

Usâme Nâsır en-Nakşebendî, “İstihdâmu'l-verak ve sinâ'atuh fi'l-Hadâratî'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye”, *Turâsiyât*, 12, (2008): 59-68.

el-Velîd bin Abdurrahman Âl Feryân, *el-Virâka fi Mintikati Necd*, (Riyad: Dâretu'l-Melik bin Abdulazîz, 1433).

Vidâd Cûdî, *Esvâku'l-verrâkîn fî Bağdâd hilâle'l-'Asri'l-'Abbâsî*, (Kalma: Risâlet Macester Câmîat 8 May, 2016).

Zaman 'Ubeyd Venâs, "el-Virâka ve'l-verrâkûn fî Kerbelâ' hatta'l-Karnî's-Sâlis Aşere li'l-Hicre", *Turasu Kerbelâ'*, 5/3, (2018): 26-70.

ez-Zehre bin 'Ammâr, "Sinâ'atu'l-virâka fî'd-Devleti'l-İslâmiyye ve ebrezu verrâkî'l-Mağribi'l-Evsat", *el-Mecelletu'l-Cezâiriyye li'l-Mahtûtât*, 5/6, (2009): 133-147.

Zeyneb Ahmed Alî Ebû Ali, "el-Virâka ve'l-verrâkûn bi Mısır fî'l-'Asri'l-Fâtîmî", *Mecelletu'd-dirâsâti'l-hadâriyye ve't-târîhiyye*, 2, (2017): 117-164.

2.2.Yazım Araç-Gereçleri

'Âbid Suleyman el-Meşvehî, "el-Hibr ve'l-midâd fî't-turâsi'l-'Arabî dirâse târîhiyye", *Mecelletu Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-'Arabiyye*, 55/1, Kahire, (2011).

'Alâ'uddîn 'Abdul'âl, "Edevâtu kitâbeti ve teclîdi'l-mahtûti'l-'Arabî", *Nedvetu Târîhi'l-Kitâbi'l-İslâmî ve devruhu'l-hadarî*, (İskenderiye: 2012).

Abdulfattah Mustafa Ğunayme, *Dirâsât havle sinâ'ati'l-verak ve meâsiruh fî neşri'l-ma'rifeti'l-hadâriyye*, İskenderiye: Dâru'l-Funûni'l-İlmiyye, 1997).

Abdulkerîm İbrâhîm es-Semek, "el-Verak ve Sinâ'atuh fî târîhi'l-hadârati'l-İslâmiyye", *Ahvâlu'l-Ma'rife*, 49, (2007): 56-60.

Abdullah bin İbrâhîm el-'Umayr, "el-Edevât ve'l-mevâddu't-taklîdiyye el-mustahdama fî'l-kitâbe bi ketâtîbi Necd", *Mecelletu Câmi'ati'l-Melik Su'ûd*, 9/2, (1997).

Abdullah bin Muhammed el-Munîf, "Dirâse fenniyye li devâti Osman", *Mecellet Mektebeti'l-Fehd el-Vataniyye*, 1/2, (1996).

Ahmed Kerîm Muhammed, "Mefâhîmu mustalahâti edevâti'l-hatti ve'l-kitâbeti'l-'Arabiyye munzu sadri'l-İslam ve hatta nihâyeti'l-'asri'l-'Abbasi", *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İnsaniyye*, 16/3, (2015): 369-389.

Diya' Muhammed en-Nassâr, "Âlâtu'l-hatti'l-'Arabî", *Mecelletu't-Turâsi's-Şa'bi*, 4, Bağdat, (1976).

Eşref Mansûr el-Besyûnî Reddâd, *Mustalahâtu'l-kirâa ve'l-kitâbe fî'l-Kur'âni'l-Kerîm ve te'sîruhâ 'ale'l-kitâbeti'l-'Arabiyye fî 'Asri'n-Nubuvve*, (el-Mansûra: Câmîiatu'l-Mansûra Kulliyetu'l-Âdâb, 2017).

Ğâlib Yâsîn Ferhân ve İsrâ' Necm 'Abdurrida, "Edevâtu kitâbeti'l-mahtûtât ve turuku himâyetihâ dirâse fî muktenevâti'l-'atebeteyn el-Huseyniyye ve'l-'Abbâsiyye el-muşerrefeteyn", *Mecelletu Câmi'ati'l-Enbâr li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye*, 3, (2018): 46-69.

Habîb Zeyyât, “el-Culûd ve’r-rukûk ve’l-karâtîs fi’l-İslâm”, *Mecelletu’l-kitâb*, 3/4 Kahire, (1366).

İ’timâd el-Kusanî, *Fennu’t-teclîd ‘inde’l-Muslimîn*, (Bağdat: Menşûrât Vizâretu’s-Sakâfe el-‘Irâkıyye el-Muessesetu’l-‘Amme li’l-Âsâr ve’t-Turâs, 1979).

Muhammed ‘Abdu el-Hindâvî, “Nahdatu’l-kitâbe fi’l-Asri’n-Nebevî ve Sadri’l-İslâm”, *Mecelletu’d-Dâ’î*, 6, (2011).

Muhammed ‘Abdussattâr Osmân, “Devru’l-Muslimîn fi sinâ’ati’l-aklâm”, *Mecelletu’d-Dâra*, 11/1, (1985).

Muhammed Tahir bin Abdulkadir el-Mekkî el-Kurdî, *Husnu’d-di’âbe fi ma verede fi’l-hatti ve edevâti’l-kitâbe*, (Mısır: Matbaat el-Bâbî el-Halebî, 1938).

Muhyuddîn Sîrîn, *Sin’atuna’l-hattıyye târîhuha levâzimuha edevâtuhâ nemâzicuhâ* Tarîb: Mustafâ Hamza, (Dimaşk: Dâru’t-Takaddum, 1993).

Nâsır Abdulvâhid, “Ehemmu’l-mavaddi’lletî ustuhdimet fi’t-tedvîn”, *Mecelletu’t-Turâs ve’l-hadâra*, 3, (1981).

Nidâl Abdul’âlî Emîn, *Edevâtu mevâddi’l-kitâbe fi’l-‘Asri’l-‘Abbâsî*, (Bağdat: Risâlet Macester ğayr menşûre, kulliyetu’l-Âdâb, 1982).

Nidâl Abdulâl Emîn, “Edevâtu’l-kitâbe ve mevâdduha fi’l-‘usûri’l-İslâmiyye”, *Mecelletu’l-Mevrid*, 15/4, Bağdâd, (1986).

Salâh el-‘Ubeydî, “ed-Devât ve’l-kalem fi’l-âsârî’l-‘Arabiyyeti’l-İslâmiyye fi’l-‘asri’l-‘Abbâsî”, *Mecelletu Kulliyeti’l-Âdâb*, 28, Bağdat, (1998).

Seyyid Ahmed ‘Abdulvâhid Ebû Hatab, “Elfâzu’l-kitâbe ve edevâtuhâ fi’l-Kur’âni’l-Kerîm”, *Mecellet Kulliyeti’l-Âdâb Câmi’atu Tanta*, 21/1, (2008): 184-255.

es-Seyyid Muhammed ‘Ali Halîfe, *Edevâtu’l-kitâbe mine’l-Fethi’l-‘Arabi hatta nihâyeti’l-‘Asri’l-Memlûkî*, (Asyût: Risâlet Macester Câmiat Asyût Kulliyetu’l-Âdâb, 1985).

Suheyl Kâşâ, “el-Hibr ve edevâtu’l-kitâbe, fi’t-turâsi’ş-şa’bî”, *Mecelletu’t-Turâsi’ş-Şa’bî*, 5. Bağdat, (1978): 5-34.

2.3.Hat ve Hattatlık

‘Atiye Turkî el-Cubbûrî, *el-Hattu’l-‘Arabiyyu’l-İslâmî*, (Bağdat: Matbaatu’l-Beyân, 1975).

Abdulazîz ed-Dâlî, *el-Hattata: el-kitâbetu’l-‘Arabiyye*, (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 3. baskı, 1996).

Abdullah bin Muhammed el-Munîf, *Sinâ’atu’l-mahtûtat fi Necd ma beyne muntasafeyi’l-karneyn el-‘âşir hatta’r-râbi’ ‘aşer el-hicriyeyn*, (‘Ammân: Ervika, 2014).

Abdulmecîd Berko, “el-Mahtûtu’l-‘Arabî fi ‘asri’l-verrâkîn”, *Mecelletu’r-Râfid eş-Şârikiyye*, 70, (2003).

Abdussattâr el-Halvecî, *el-Mahtûtu’l-‘Arabî munzu neşetih ilâ âhiri’l-karni’r-râbi’i’l-hicri*, (Riyad: Menşûrat Câmî‘ati’l-Îmâm Muhammed bin Su‘ûd el-İslâmiyye, 1978).

Adnân Abdulhadî, “Tedvînu’l-mahtûti’l-‘Arabî fi’l-‘Asri’l-‘Usmânî 922-1225”, *‘Âlemu’l-Kutub*, 11/23, (1410).

Ahmed Abdullah Serhân, *Harfunu’l-‘Arabî ve a’lâmuhu’l-‘izâm ‘abre’t-târîh*, (Kahire: Dâru’l-Beyâdir, 1989).

Ahmed Abdurrâzık Ahmed, *Neşetu’l-hatti’l-‘Arabî ve tatavvuruh ‘ala’l-Masâhif*, (Kuveyt: Dâru’l-Âsâri’l-İslâmiyye, ts).

Ahmed es-Seyyid Derrâc, *Sinâ‘atu’l-kitâbe ve tatavvuruha fi’l-‘usûri’l-İslâmiyye*, (Mekke: Râbitatu’l-‘Âlemi’l-İslâmî, 1981).

Ahmed Hebû, *el-Ebcediyye neşetu’l-kitâbe ve eşkâluhâ ‘inde’ş-Şu‘ûb*, (Lazıkıyye: Dâru’l-hivâr, 1984).

Ahmed Şevkî en-Neccâr, “el-Ebcediyyetu’l-‘Arabiyye lemhe ve nazre”, *ed-Dâre*, 8/2, (1982): 158-177.

Ali ‘Atiyye Şarkî, *en-Nassâhûn ve devruhumu’l-fikrî ve’t-tenvîri fî Kurtuba mine’l-feth hatta nihâyeti’l-hilâfe*, <http://58178.uncannymusicbox.com/jplxzwtoqeh-76693/>, (2018).

Berekât Muhammed Murad, “el-Hattu’l-‘Arabî ve’r-rakş ru’ye felsefiyye”, *ez-Zahâ’ir*, 9, (2002): 65-93.

Beşîr Ke‘dân, “Târîhu’l-hatti’l-‘Arabî”, *el-Mecelletu’l-‘Arabiyye*, 4/6, (1980).

Bilâl Abdulvahhâb er-Rufâ‘î, *el-Hattu’l-‘Arabî târîhuh ve hâdiruh*, (Dimaşk, Dâru İbn Kesîr, 1990).

Corc Şehlâ ve Şefik Cuhâ, *Kıssatu’l-elîfba*, (Beyrut: el-Murselîn el-Lubnâniyyîn, 1948)

Ebu’l-Kâsim Abdurrahman bin İshâk ez-Zecâcî, *Kitâbu’l-hat*, thk. Ğânim Kaddûrî el-Hemed, ‘Ammân: Dâru ‘Ammâr, 2000).

el-‘Arabî Lahdar, “Sinâ‘atu’l-mahtût fi’l-Mağribi’l-Evsat ‘ala’l-‘ahdi’z-Zeyânî”, *Meccelletu’t-Turâs li Câmîati’l-Belfe*, 12, (2014).

Enîs Ferîha, *el-Hattu’l-‘Arabî neşetuh muşkiletuh*, (Beyrut, 1961).

Ğânim Kaddûrî el-Hamed, *‘İlmu’n-nukat ve’ş-şekl et-târîh ve’l-usûl*, (‘Ammân: Dâru ‘Ammâr, 2016).

Halîl Yahya Nâmî, “Eslu’l-hatti’l-‘Arabî ve târîhu tatavvurih ila ma kable’l-İslâm”, *Mecelletu Kulliyeti’l-Âdâb li’l-Câmî‘ati’l-Misriyye*, 3/1, Kahire, (1935).

Hassân Subhî Murad, *Târîhu'l-hatti'l-'Arabî beyne'l-mâdî ve'l-hâdir*, (Libya: 2003).

Hilâl Nâcî, “Risâletu'l-Yakîn fî ma‘rifeti ba‘adi envâ‘i'l-hutût ve zikri ba‘di'l-hattâtîn telîf: Mustafa Husnî es-Sibâ‘î el-Huseynî”, *ez-Zahâ‘ir*, 9, (2002): 106-134.

İbrahim Cumu‘a, *Dirâse fî tatavvuri'l-kitâbâtî'l-Kûfiyye ‘ala'l-ahcâr fî Mısır fi'l-Karnî'l-ülâ li'l-hicre*, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1969).

İyâd Hâlid et-Tabbâ‘, *el-Mahtûtu'l-'Arabî dirâse fî eb‘âdi'z-zamân ve'l-mekân*, (Dimaşk: Menşûrâtü'l-Hey‘eti'l-‘Âmme li'l-Kitâ, 2011).

Mahmûd ‘Ali Ka‘bûr, “et-Tezvîr fî'l-mahtûti'l-'Arabî esbâbuh ve devâfi‘uh” *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb Câmiat Tanta*, 5, 112-134.

Mahmûd el-Muğrâvî, “el-Hattu'l-Mağribî ‘inde İbni Haldûn”, *ez-Zahâ‘ir*, 9, (2002): 57-64.

Mahmûd Şâkir el-Cubûrî, *Neş‘etu'l-hatti'l-'Arabî*, (Bağdat: Menşûratu Mektebeti’ş-Şark el-Cedîd, 1974).

Mîrî ‘Abûdî Fattûhî, *Fehresu'l-mahtûti'l-'Arabî*, (Bağdat: Vezâretu’s-Sakâfe ve'l-İ‘lâm, 1980).

Mîrza Senklah, *Tezkiretu'l-hattâtîn el-musemmâ (İmtihânu'l-Fudalâ’)*, (Tahran: Tabat İran, 1295).

Mucâhid Tavfik el-Cundî, “el-Hattu'l-'Arabî ve edevâtu'l-kitâbe”, *Mavsûatu'l-funûni'l-İslâmiyye*, 2. baskı, (Kahire, 1993).

Muhammed bin Sa‘îd Şerîfî, *Hutûtu'l-Masâhif el-Meşârika ve'l-Mağâribe mine'l-karnî'r-râbi‘ ila'l-'âşiri'l-hicrî*, (el-Ceza‘ir, Vezâretu’s-Sakâfe, 2011).

Muhammed Ebu'l-Farac el-‘İşş, “Neşetu'l-hatti'l-'Arabî ve tatavvuruh: el-hattu'l-'Arabî kable'l-İslâm”, *ed-Dâre*, 5/1, (1979): 108-125.

Muhammed Fahrudîn, *Târîhu'l-hatti'l-'Arabî*, (Kahire: 1361).

Muhammed Fehd el-Fa‘r, *Tatavvuru'l-kitâbât ve'n-nukûş fi'l-Hicâz munzu fecri'l-İslâm hatta muntasafi'l-karnî's-sâbi‘i'l-hicrî*, (Cidde: 1984).

Muhammed Hamîdullah, “Sın‘atu'l-kitâbe fî ‘ahdi’r-Rasûl ve’s-sahâbe”, *Mecelletu Fikr ve Fen*, 3, (1964).

Muhammed Şerîfî, “el-Hattu'l-'Arabî fî'l-hadâreti'l-İslâmiyye”, *el-Mecelletu'l-'Arabiyye li’s-Sakâfa*, 2/2, (1982): 113-134.

Muhammed Tahir bin Abdulkadir el-Mekkî el-Kurdî, *Târîhu'l-hatti'l-'Arabî ve Âdâbuh*, (Mısır: Matbaat el-Bâbî el-Halebî, 1939).

Nâcî el-Muhendis Zeynuddîn, *Musavviru'l-hatti'l-'Arabî*, (Bağdat: Matbûatu'l-Macmai'l-İlmî el-‘Irâkî, 1968).

Nâfi‘ Tevfik el-‘Abbûd, “en-Nesh ve’n-nessâhûn”, *Mutemer Kulliyeti’t-Terbiye – İbn Ruşd*, (Bağdat: 1990).

Salâhuddîn el-Muneccid, *Dirâsât fî târihi’l-hatti’l-‘Arabî*, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Cedîd, 1979).

Suheyle Yasîn el-Cubbûrî, *el-Hattu’l-‘Arabî ve tatavvuruh fi’l-usûri’l-‘Abbâsiyye fi’l-‘Irak*, (Bağdat: Menşûrat el-Mektebetu’l-Ehliyye, 1962).

Şaban Abdulazîz Halîfe, “el-Mahtûtu’l-‘Arabî dirâse fî neşetih ve melâmihihî’l-bibliyografîyye”, *Mecelletu’l-Faysal*, 35, (1980): 107-117.

Yahya Vehîb el-Cubbûrî, *el-Hattu ve’l-kitâbe fi’l-Hadareti’l-‘Arabiyye*, (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1994).

Zuheyr Ğâzî Zâhid, “Cuhûdu’l-‘ulemâ’ fî islâhi’l-kitâbeti’l-‘Arabiyye”, *ez-Zahâ’ir*, 9, (2002): 37-46.

2.4.Kitap ve Tedvîn

Abdulfattâh el-Halvecî, *Lemehât min târihi’l-kutub ve’l-mektebât*, (Kahire: Cemiyetu’l-Mektebâti’l-Medresiyye, 1972).

Abdullah el-Habeşî, *el-Kitâb fî’l-hadâre’ti’l-İslâmiyye*, (Kuveyt: Şeriketu’r-Rebî‘ân, 1982).

Abdullah Kenûn, “Sînâ‘atu tesfiri’l-kutub ve hallu’z-zeheb”, *Mecelletu Ma’hedî’d-dirâsâti’l-İslâmiyye, bi Madrîd*, 7, (1959).

Abdullatîf es-Sûfî, *Lemehât min târihi’l-kutub ve’l-mektebât*, (Dimaşk: Dâru Tallâs, 1987).

Abdussattâr el-Halvecî, *Lemehât min târihi’l-kutub ve’l-mektebât*, (Kahire: Dâru’s-Sakâfe, 1982).

Ali eş-Şarkî, “el-Kitâbe fi’l-‘Irâk”, *Mecelletu Luğati’l-‘Arab*, 2/10, Bağdat, (1913).

Ebû Bekir Muhammed el-Heveş, “Rihletu’l-kitâbi’l-‘Arabî hatta zuhûri’l-virâka”, *Mecelletu Turâsi’ş-Şa‘b*, 2/7, (1982): 40-54.

Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbu’l-‘Arabiyyu’l-mahtût ve ‘ilmu’l-mahtûtât*, (Kahire: ed-Dâru’l-Misriyye el-Lubnâniyye, 1997).

Hâmid eş-Şafî’î Diyâb, *el-Kutub ve’l-mektebât fi’l-Endelüs*, (Kahire: Dâru Kubâ’, 1998).

Hasan Nassâr, *Neşetu’t-tedvîni’t-târîhi ‘inde’l-‘Arab*, (Kahire: 1966).

Hudâ Muhammed el-‘Amûdî, “Sînâ‘atu’l-kitâbi’l-Mekkî min hilâli el-Muhtasar min Kitabi neşri’n-nuver ve’z-zuher”, *Mecelletu’l-Melik Fehd el-Vataniyye*, 12/1, (2006): 5-61.

İbrâhîm Cumu‘a, *Kıssatu’l-kitâbeti’l-‘Arabiyye*, (Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, ts.).

Johannes Pedersen, *el-Kitâbu’l-‘Arabî munzu neş’tih hatta ‘asri’n-nahda*, Tarîb, Haydar Ğaybe, (Dimaşk: Menşûratu Dâru’l-Ehâlî, 1989).

Mâcid bin ‘Abûd Bâdahdâh, *Sinâ‘atu’l-kitâb ve’l-kitâbe fi’l-Hicâz ‘asru’n-Nubuvve ve’l-Hilâfetir-Râşide*, (Landen: Muessetu’l-Furkân, 2006).

Mahmûd ‘Abbas Hamûda, *Târîhu’l-kitâbi’l-mahtût*, (Kahire: Dâru Ğarîb, ts.).

Mahmûd ‘Abbâs Hamûde, *Târîhu’l-kitâbi’l-İslâmî*, (Kahire: Dâru’s-Sakâfe, 1979).

Ribhî Mustafa ‘Alyân, “Tatavvuru’l-kitâbe ve’t-tedvîn ve’t-te’lif fi’l-hadâreti’l-‘Arabiyyeti’l-İslâmiyye”, *el-Hafacî*, 20/1, (1990): 30-35.

Sa‘îd Muhammed Halid, *Edebu’l-kitâbe ve funûnuhâ*, (‘Ammân: el-Cenâdiriyye, 2015).

Sâlih bin İbrâhîm el-Hasan, *el-Kitâbet’ul-‘Arabiyye mine’n-nukûş ile’l-kitâbi’l-mahtût*, (Riyad: Dâru’l-Faysal, 2003).

Semîr ‘Atâ’ullah, *Târîhu ve fennu sinâ‘ati’l-kitâb*, (Beyrut: Dâru ‘Atallah, ts.).

Seyyid Muhammed Muhammed, *Sinâ‘atu’l-kitâb ve neşruh*, (Kahire: Dâru’l-Ma‘ârif, 1992).

Yahya Vehîb el-Cubbûrî, *el-Kitâb fi’l-hadareti’l-İslâmiyye*, (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998).

Sonuç

Verrâklığa Dair Bibliyografik Bir Çalışma isimli araştırmada kültür ve medeniyet tarihinde büyük bir rol üstlendiği ortaya çıkan verrâklığın ilk dönemlerde kaynaklarda pek yer almadığı tespit edilmiş ve verrâklığa yer veren kaynakların büyük bir bölümünün de bize ulaşmadığı ortaya çıkmıştır.

Verrâklığın başlangıcı Kur’an’ı Kerim ve hadis-i şeriflerin yazılıp çoğaltılmasıyla başladı; ancak daha sonra tedvin döneminde gelişen diğer tüm ilim dallarını da kapsadığı tespit edilmiştir.

Kitap yazma geleneğinin ilk başta imla yoluyla başladığını ve bu yolla emâli ismiyle çok sayıda kitabın yazıldığı görülmüştür.

Matbaanın İslam dünyasına girmesiyle telifte hızlı bir hareketin başladığı ve verrâklığın da bundan olumsuz bir şekilde etkilendiği hatta sonunu getirdiği görülmüştür. Ancak matbaayla birlikte başlayan telif çalışmaları verrâklık sanatının mahiyetini ve tarihçesini de konu edinmiştir. Bu yönde yapılan çalışmaların kimi doğrudan verrâklık

mesleği ile verrâklara dair iken kimisi de bu meslekte kullanılan araç ve gereçlere dair olduğu, diğer bir kısmının ise istinsah, kitap yazımı ve hat sanatıyla ilgili olduğu tespit edilmiştir.

Kaynakça

‘Aliyyân, Ribhî Mustafa, “Hareketu’l-verrâkîn fi’l-Hadâreti’l-‘Arabiyyeti’l-İslamiyye”, *Mecelletu Mecma ‘i’l-Luğati’l-‘Arabiyye el-Urdunî*, 41, 1991: (131-159).

Emin, Ahmed, *Zuhru’l-İslâm*, Kahire: Muessetu Hindâvî, 2012.

el-Hatîb, Muhammed ‘Accâc, *el-Vecîz fî ‘ulûmi’l-hadîs ve ve nusûsîh*, Dimâşk: Menşûrât Câmi‘at Dimâşk, 1988.

el-Muttarafî, Ahmed bin Hamîde, *Manzûmatu Tedbîru’s-sefir fî sinâ‘ati’t-tesfir* thk. es-Saîd Benmûsa, Rıbat: Mektebetu’l-Elfiyyeti’s-Sâlise, 2012.

el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed bin Ali el-Hatîb, *Târîhu Medîneti’s-Selâm*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Maruf, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2001.

Erünsal, E. İsmail, “Kütüphane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: 2003.

Erünsal, E. İsmail, “Verrâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: 2019.

Erünsal, E. İsmail, *Osmanlılarda Sahâflık ve Sahâflar*, İstanbul: Timaş Yayınları, İstanbul, 2. Baskı, 2013.

Hayrullah, Sa‘îd, *Mevsû‘atu’l-virâka ve’l-verrâkîn fî’l-Hadâreti’l-İslâmiyye*, Beyrut: Muessesetu’l-İntişâri’l-‘Arabî, 2011.

İbn Haldûn, Abdurrahman bin Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, el-Kahire: Mektebetu’Ticâriyye, ts.

İbn Haldûn, Abdurrahman bin Muhammed, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak, 2004.

İbn Manzûr, Muhammed bin Mukrim Cemâluddîn, *Lisânu’l-‘Arab*, Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

İbn Ruste, Ebû Ali Ahmed bin Ömer, *el-A‘lâku’n-nefise*, Leiden: Matbaat Barya, 1892.

İbnu’n-Nedîm, Ebu’l-Ferec Muhammed bin Ebî Ya‘kûb İshak en-Nedîm *el-Fihrist*, Beyrut: Dâru’l-Marife, ts.

İbnu’n-Nedîm, Ebu’l-Farac Muhammed bin Ebî Ya‘kûb İshak en-Nedîm *el-Verrâk, Kitâbu’l-Fihrist*, thk. Rıdâ Teceddud, yy.: ts.

İşbîlî, Bekr bin İbrahim, “Kitâbu’t-teysîr fî sinâ‘ati’t-tesfir”, nşr. Abdullah Kenûn, *Sahîfetu ma ‘hadi’d-Dîrâsât el-İslâmiyye fî Madrîd*, 7-8, 1960: (1-42).

el-Kalkaşendî, Ahmed bin ‘Ali, *Subhu’l-a‘şâ fi sinâ‘ati’l-inşâ*, Kahire: el-Matbaatu’l-Emîriyye, 1913.

Kandemir, Yaşar, “Emâlî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1995.

el-Kat‘ânî, Hudâ Farac Muhammed, *el-Virâka ve’l-verrâkûn fi’d-Devleti’l-‘Abbâsiyye ve eseruhâ fi’l-hadâreti’l-İslâmiyye*, Bengâzî: Risâlet Macester, Câmîat Bengâzî, 2017.

Katib Çelebî, Mustafa bin Abdullah Mustafa, *Keşfu’zunûn an esâmi’l-kutubi ve’l-funûn*, Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, ts.

en-Nemle, Ali bin İbrahim, *el-Viraka ve eşheru a’lâmi’l-verrâkîn*, Riyad: Mektebetu Fehd el-Vataniyye, 1995.

er-Râzî, Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriya, “Zînetu’l-ketebe”, *‘Âlemu’l-mahtûtât ve’n-nevâdir*, thk. Lutfullah Kârî, 16/2, 2011: (211-242).

es-Sem‘ânî, ‘Abdulkerîm bin Muhammed bin Mansûr, *el-Ensâb*, nşr: Abdullah el-Bârûdî, Beyrut: Müessesetu’l-Kutubi’s-Sakafiyye, ts.

Seyyid, Eymen Fuâd, *el-Kitâbu’l-‘Arabiyyu’l-mahtût ve ‘ilmü’l-mahtûtât*, Beyrut: ed-Dâru’l-Mısriyyeti’l-Lubnaniyye, ts.

Tuzcu, Kemal “İslam Dünyasında Kitap Kavramı ve Yazma Metodolojisinin Oluşması” *Nüşa*, 44, 2017: (1-16).